

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ: СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена обґрунтуванню змісту, семантики та структури категорії темпоральності. На основі спільних для всіх темпоральних значень критеріїв визначено категорії інтервалу, часу, таксису як складників надкатегорії темпоральності.

Ключові слова: категорія темпоральності, інтервал, час, таксис.

Специфіка категорії темпоральності полягає в тому, що вона лінгвістично інтерпретує фундаментальну онтологічну і світоглядну категорію часу. Онтологічний час уособлює динаміку світу, усі складники якого зазнають постійних незворотних змін. Цю фундаментальну ознаку відображає й мова. Вершинна граматична семантика мовного знака, через яку реалізується система мови, — предикативність, має в структурі єдиний онтологічний змістовий компонент — темпоральність.

Логічно припустити, що фундаментальність категорії темпоральності мала б відповідно відбитися в мовній, зокрема й граматичній, системі та дістати адекватну лінгвістичну інтерпретацію. Однак трактування цієї категорії виявляє вагомі базові суперечності, які стосуються, з одного боку, змісту й обсягу самої категорії та її семантичної структури, з другого, — її місця в системі граматичних категорій. У сучасній лінгвістиці термін *темпоральність* уживають у різних контекстах і з різним наповненням. Лексичний аспект вивчення темпоральності пов'язаний із системними дослідженнями структури функціонально-семантичних полів. Лексичну темпоральність визначено маркованістю семантики одиниць часовим компонентом, який може вказувати на міру часу (*вік, рік, година, секунда*), час події, факту конкретно (*вчора, торік, завтра, сьогодні*) або узагальнено (*тоді, після, до, під час*). Однак лексико-семантичний часовий компонент тільки опосередковано орієнтований на відображення онтологічного часу, оскільки вжитий у реченні та спрямований на вираження темпоральних ознак дії. Темпоральні лексеми як мовні одиниці таким чином виявляють функціонально-семантичну орієнтованість на вираження граматичної темпоральності і постають як припредикатні, придієслівні.

Як відомо, час входить як семантико-граматичний складник до категорії темпоральності. Однак світоглядне розуміння онтологічного часу як теперішнього, минулого і майбутнього й така сама його граматична інтерпретація є частковими і неповними. Очевидно, ознаки часу пов'язані з поняттям тривання та кількості. Узагальнено кількість є системою відношень порядку. Кількість підлягає або лічбі, або вимірюванню. Якщо зважити, що кількість буває

членованою або не членованою (неперервною), то неперервна кількість — це величина і час¹.

Звернімося до виявів онтологічного часу, що відбилися у граматиці. Найбільш очевидним і тотожним онтологічному часові, на перший погляд, є його однойменний граматичний вияв — морфологічний час. Термін *морфологічний час*, з одного боку, дає можливість уникнути двозначності і сплутування, з другого, — вказує на рівень формальної репрезентації.

Термін *темпоральність*, як правило, уживають як синонім терміна *час, часовість*. Таке розуміння темпоральності, а також уживання термінів *темпоральність, темпоральний* запроваджене О. Бондарком: «категорія часу дієслова в російській мові є системою граматичних форм, які використовують для вираження відношень дії до моменту мовлення чи до часу іншої дії (якогось моменту, крім моменту мовлення)». І далі: «Об'єктивний час відображається в мові не лише в системі часових форм дієслова, а й за межами цієї системи. Функціонально-семантична категорія, що спирається на різні — морфологічні, синтаксичні, лексичні — засоби мовного вираження часу, може бути названа темпоральністю»². Ідея визначати мовну категорію, яка б об'єднала всі засоби та способи відображення онтологічного часу, є важливою й актуальною. Однак якщо час дієслова є вираженням темпорального значення через відношення до моменту мовлення, то темпоральне значення як відношення до іншої дії не є морфологічним часом і тим більше не є значенням частиномовного рівня дієслова, оскільки виражене поза грамою. Те, що темпоральні відношення на синтаксичному рівні виражені за допомогою дієслівних граем (насправді за допомогою предикатних синтаксем), не означає, що вони ґрунтуються на морфологічній категорії часу. Об'єктивно другий тип темпорального значення встановлюємо через відношення до іншої дії, але не через відношення до її часу³. Водночас виникає термінологічна двозначність: якщо в першій позиції маємо на увазі морфологічний час, то в другій — час онтологічний, об'єктивний, а опертя в його вираженні на різні мовні рівні означає, що темпоральність як загальнограматична категорія не може ґрунтуватися тільки на морфологічному часі.

Визначене О. Бондарком поняття темпоральності уможливило його подальшу категоризацію: «Засоби вираження темпоральності належать до різних рівнів мови і не творять однорідної системи»⁴. Разом з тим концепція темпоральності О. Бондарка не може бути використана в абсолютизованому варіанті: «Дієслівний час — граматичний центр, морфологічне ядро темпоральності»⁵. Така концепція реалізована й у функціональній граматиці української мови: «ядром ФСП (функціонально-семантичного поля.— В. Б.) темпоральності в українській мові, як і в інших слов'янських, є морфологічна категорія часу, що організовується дієслівними формами, перш за все особовими. Різними синтаксичними одиницями представлені синтаксичні засоби, що також творять синтаксичну категорію часу»⁶. Хоча граматичне поняття часу пов'язане з морфологічною категорією, водночас виокремлено «синтаксичну категорію часу».

¹ Пирс Ч. С. Из работы «Элементы логики. Grammatika spekulativa» // Семиотика.— М., 1983.— С. 186.

² Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Русский глагол.— Ленинград, 1967.— С. 76.

³ Див. про це: Барчук В. М. Проблеми встановлення семантики таксису // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філологія.— Івано-Франківськ, 2003.— Вип. 8.— С. 18–25.

⁴ Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Зазнач. праця.— С. 77.

⁵ Там же.

⁶ Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : Система засобів вираження. — О., 1996. — С. 12.

Очевидно, передусім необхідно уточнити, чи час — універсальна категорія, чи кожний рівень має свою категорію часу. Крім того, важливо встановити спільну функціонально-семантичну основу цих виявів чи категорій.

У структурі синтаксичних категорій української мови виділено категорію часу лише на формально-синтаксичному рівні, хоч М. Мірченко визнає, що «буквальне перенесення морфологічної парадигми в реченнях як чисте дублювання його структурної схеми видається некоректним»⁷. Використовуючи термін *темпоральність* для позначення узагальнених лексичних і таксисних часових значень, М. Мірченко вводить темпоральність як складник структури часу (морфологічного часу. — В. Б.) без визначення засобів її вираження (на відміну, наприклад, від значень часу чи таксису)⁸. Отже, слідом за О. Бондарем М. Мірченко визнає, що темпоральність — це функціонально-семантична категорія, прототипом (чи «ядром») якої є морфологічна категорія часу і «в структурі якої перетинаються часові моделі таксису, синтаксичні категорії часу, лексико-морфологічні категорії прислівника та лексико-синтаксичні категорії применниково-відмінкових форм віддієслівних субстантивів, яка може виявлятися й сукупністю таких формально значущих елементів, що лежать поза дієслівною парадигмою, але утворюють функціонально-семантичне поле темпоральності»⁹.

Асоціювати темпоральність із часом стало традицією в наукових працях з української граматики. Так, Л. Звонська, досліджуючи становлення парадигми темпоральності в давньогрецькій мові, виокремлює репрезентації презентності, претеритальності та футуральності¹⁰. Подібне розуміння темпоральності відбито у працях Ю. Ісакової та І. Талаш¹¹. Співвідносить терміни *темпоральність / час* й О. Кульбаська, аналізуючи предикативи із часовим значенням: «Темпоральні синтаксеми означають час формування ситуації, що її презентує основна предикатема» та відносить до цієї групи як одиниці одного рівня дієприслівники та іменниково-применникові структури (наприклад, *поблукавши та після зборів*)¹². Граматична традиція визначає як часові сполучники підрядних речень: «Часові семантико-синтаксичні відношення між підрядною часовою і головною частинами складнопідрядного речення вирізняються тим, що їх реалізують переважно часові сполучні слова, до яких традиційно відносять *коли, поки, доки, доки, відколи* та ін.»¹³. Однак наведені сполучні слова вказують не на час, а на темпоральний порядок дій; це й визначає К. Городенська, виділяючи шість значенневих різновидів семантико-синтаксичних відношень, що зумовлює відповідну диференціацію часових сполучників: часову попередність, часову наступність, одночасність дій, початок дії, проміжок часу, швидке настання дії¹⁴. Отже, семантика «часових сполучних слів» таксисна.

Як універсальну категорію трактує темпоральність М. Всеволодова: «у ФСП темпоральності (або часу) ми, на відміну від О. Бондарка, не розділяємо катего-

⁷ Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. — Луцьк, 2001. — С. 211.

⁸ Там же. — С. 217.

⁹ Там же. — С. 214.

¹⁰ Звонська Л. Л. Становлення парадигми темпоральності в давньогрецькій мові : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2007. — 32 с.

¹¹ Ісакова Ю. П. Категорії аспектуальності та темпоральності в системі італійського й українського дієслова: зіставний аспект : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2008. — 20 с.; Талаш І. О. Функціонально-семантичне поле темпоральності в публіцистичних та інформаційних текстах : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Д., 2007. — 20 с.

¹² Кульбаська О. В. Вторинна предикація у простому реченні. — Чернівці, 2011. — С. 262.

¹³ Городенська К. Г. Сполучники в українській літературній мові. — К., 2010. — С. 73–74.

¹⁴ Там же. — С. 74–75.

рії темпоральності і часу й об'єднуємо в одному ФСП всі засоби вираження ідеї часу, інакше це суперечило б самій дефініції поняття ФСП»¹⁵. Якщо ж в основі категорії лежить семантичний інваріант, то на граматичному рівні вона формує систему і структуру значень та засобів їх вираження, які утворюють ієрархічне дерево від загального до конкретного. Натомість місце грамеми темпоральності, ідентифікованої за семантико-синтаксичними відношеннями (поряд із причиновими, умовними, цільовими, а також відношеннями відповідності / невідповідності)¹⁶, у такій системі не встановлено, не кажучи про те, що до цих граем віднесено як граматичні, так і синтаксичні одиниці¹⁷. Вочевидь такий підхід до визначення та систематизації категорій ґрунтується не на понятті власне категорії, оскільки орієнтований на різнотипні поняття, які не підпадають під єдину структурно-системну типологію.

Зокрема, в дослідженні, об'єктом якого є дієслівні часові форми та безприменникові й применниково-іменникові форми як виразники морфолого-синтаксичних та семантико-синтаксичних граем, в одну систему включено темпоральні конкретизатори (наприклад, *31 січня 1943 р., вранці, ввечері*), фінитивні дієслівні предикати (наприклад, *дивлюсь*), іменні предикати (*щасливий*), а також «обставинне значення часу» (наприклад, у темпоральних синтаксемах-складних реченнях із сполучником *коли*), одночасність (*коли, у той час*), часова попередність (*доки, поки*), різночасність (применниково-іменникові форми), відносний час (наприклад, *з ночі до зорі*) і под.¹⁸ Очевидно, що, інтерпретуючи граемну структуру категорії темпоральності в такий спосіб, важко не тільки категоризувати поняття темпоральності, а й встановити системно-структурну ієрархію темпоральних форм та значень.

Проблема типології категорій та їхніх компонентів полягає у встановленні принципів категорійної ідентифікації. Якщо вважати, що у відношеннях до різноманітних субстанцій та обставин виявляється дієслівна ознака, відбита або в семантиці дієслова, або в його морфологічних категоріях¹⁹, то протиставлення семантики і морфологічних категорій не дає змоги встановити такі принципи. Адже категорійна граматики не може бути сформована, якщо в її системі існують одиниці чи значення поза межами її категорій. Можна дискутувати про обсяг, віднесеність і засоби реалізації категорій, але критерії їх встановлення мають бути єдиними. Стає очевидним, що ієрархічна структура має виявляти наскрізну семантичну домінанту, яка розгортається від узагальненого вияву в надкатегорії до конкретніших і часткових її виявів у категоріях і підкатегоріях. Загальномовні чи загальнограматичні категорії єдині, а вияв цих категорій на різних структурних рівнях граматики визначає функціонально-семантичні особливості, особливості форми та засобів вираження.

Варто взяти до уваги тезу Л. Вітгенштайна, що «якщо ми впроваджуємо основне поняття, то воно має бути впроваджене в усіх зв'язках, у яких воно взагалі виступає. Отже, його не можна впроваджувати спершу для одного зв'язку, а по-

¹⁵ Всеволодова М. В. К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категорий пространственных, временных и причинных отношений) // Вестн. Моск. ун-та : Сер. «Филология». — 2005. — № 1. — С. 33.

¹⁶ Мірченко М. Зазнач. праця. — С. 149.

¹⁷ Там же. — С. 150–154.

¹⁸ Романюк С. А. Грамемна структура категорії темпоральності в сучасній українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2007. — С. 6–14.

¹⁹ Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк, 1996. — С. 143.

тім ще раз для іншого»²⁰, — інакше поняття не буде функціонувати, тобто не буде адекватно відображати систему, до якої належить. Світоглядно онтологічний час постає як минуле, теперішнє і майбутнє. Це відбито в граматиці форми морфологічного часу, але ці значення актуальні в космогонічному розумінні (для макрокосму і мікркосму, світу і людини) й орієнтовані на хронологію подій (*вчора, сьогодні, завтра*). Це зовнішній абстрагований час, який сприймаємо як об'єктивний і умовно співвіднесений з моментом мовлення. Хоча цей час за формою вираження морфологічний, спектр його семантичних модифікацій належить до синтаксичного рівня, напр.: *Земля крутиться навколо Сонця. Я працюю на будівництві. Я звертаюся до тебе з вимогою.*

Статус морфологічного часу не випадковий і сформований історично завдяки співвідносності його ознак з ознаками онтологічного часу. Однак онтологічний час у сприйнятті людини кодифікується граматичною системою мови не лише через морфологічний час, і ця кодифікація не менш давня, а можливо, й первинна щодо морфологічного часу. Так, плин часу членується людиною на окремі, опосередковано сприймані відрізки, пов'язані з поняттями початку і кінця, тривалості і нетривалості, швидкості і повільності тощо. Ці часові поняття, безперечно, знаходять своє виявлення в мові — у її лексиці і граматичній структурі²¹. Ці ознаки виражені й родами дії. А роди дії — це одночасно і дуже давнє, і зовсім нове явище в історії українського дієслова²². Отже, роди дії як категорія в граматичній системі зберігають сталу динаміку розвитку впродовж всієї історії української мови. Засоби мовного вираження часового перебігу дії можуть бути названі темпоральністю²³ (термін ужито з покликанням на О. Бондарка).

Якщо зважити, що поняття часу як світоглядна ідея пов'язане зі сприйняттям послідовності зміни вражень і відчуттів та виражене як певна одинична ідея визначеної кількості і якості²⁴, то найближче до розуміння зазначеної змінності перебуває динамічна ознака, передана як дія. Кількість часу як іманентна ознака дії виражена як послідовність її початку, розгортання і кінця. Ця послідовність формує визначальну якість дії — тривання. Саме внутрішнє значення послідовності є ключовим у семантиці дії, оскільки на ньому ґрунтується сутнісна ознака й ідея часу — тривання. Первинне, базове значення онтологічного часу в системі темпоральних значень називаємо інтервалом, який виражає початок, тривання та завершення дії²⁵.

Темпоральну семантику інтервалу передають так звані роди дії, в основі яких — внутрішнє темпоральне значення дієслова. Учені традиційно відносять їх до категорії виду (чи ширше — аспектуальності)²⁶. Однак відсутність чіткого

²⁰ Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus : Філософські дослідження.— К., 1996.— С. 60.

²¹ Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— К., 1971.— С. 241.

²² Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова // Історія української мови. Морфологія.— К., 1978.— С. 280.

²³ Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— С. 241.

²⁴ Г'юм Д. Трактат про людську природу.— К., 2003.— С. 65.

²⁵ Барчук В. М. Концептуальні параметри семантики інтервалу // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту.— 2004.— № 6.— С. 129–134.

²⁶ Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке // Изв. АН СССР. Отд.-ние лит. и яз.— 1948.— Т. 7. Вып. 4.— С. 303–316; Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— С. 216–237; Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова.— С. 280–284; Шелякин М. А. Категория вида и способы глагольного действия русского глагола : Теоретические основы.— Таллин, 1983.— 216 с.; Шелякин М. А. Категория аспектуальности русского глагола.— М., 2008.— 272 с.; Авилова Н. С. Морфологические категории глагола : Категория вида // Русская грамматика.— М., 1980.— Т. 1.— С. 596–604; Бондарко О. В. Содержание и типы аспектуальных отношений // Теория функциональной грамматики : Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис.—

розмежування базової семантики ключових дієслівних категорій темпоральності та виду привела до того, що встановлення змісту і структури категорії темпоральності залишається нерозв'язаним, а трактування категорії виду містить глибокі суперечності. Вид сформувався історично на основі та у зв'язку і через кореляцію з означеними / неозначеними дієсловами та родами дії, а видове значення є набутих і накладених на давнє протиставлення за тривалістю / однократністю²⁷, тобто на дієслівні форми з темпоральним значенням. Як же роди дії входять до структури категорії виду?

Механізм виникнення суперечності помітив В. Русанівський: «У вітчизняній і зарубіжній літературі про слов'янський дієслівний вид довгий час не розрізняли (а подекуди й досі не розрізняють) видотворення як суто граматичного явища і дериваційних, словотворчих можливостей дієслова»²⁸. За таких умов акціональні (чи аспектуальні) типи дієслів, сформовані на темпоральній семантиці, через зв'язок із видом (що є цілком об'єктивним, оскільки вид пов'язаний із родами дії генеалогічно і функціонально через використання поліфункціональних морфем, насамперед префіксів), починають трактувати через вид, а виду починають приписувати темпоральну семантику. Ця концепція утвердилася і поширилася в русистичі у зв'язку з приписуванням видові невластивих ознак, зокрема динамічної ознаки²⁹. Занесена вона й в українське мовознавство³⁰.

Утвердження вказаної суперечності стало наслідком неоднозначного розуміння і концептуального розвитку категорій, пов'язаних із видом. Ключ до правильного розуміння дав О. Потебня, який зазначав: «Більшість тих, хто писав про види, навіть знаючи, що єдино правильний напрям мовознавства є історичний, і зокрема, що був час, коли в дієслові не було видів, дивилися на види як на явища, одночасні за походженням, і ділили їх, не питаючи, що було раніше, що пізніше, не турбуючись навіть про єдність поділу»³¹. Однак його вчення було розвинене непослідовно. Зокрема, О. Семиколєнова зазначає, що «загальноприйнятого визначення сутності виду як категорії дотепер немає»³², оскільки «зміст категорії виду не гомогенний, у ньому об'єднуються різні відтінки значення, які дивним способом переплетені між собою, часто супроводжуючи (чи не супроводжуючи) одне одного. У цьому одна з причин труднощів, які виникають при визначенні категорії виду»³³.

Однак О. Потебня схилився до того, що об'єктивніше термін *вид* мав би стосуватися значень тривалості: якщо врахувати, що «слово *вид* рівносильне зі словом *ступінь*, то під видом ми вже змушені будемо розуміти не доконаність і недоконаність, а тривалість, бо тільки в тривалості є ступені»³⁴. Працею О. По-

М., 2001. — С. 40–45; Храковский В. С. Кратность. Фазовость // Теория функциональной грамматики... — С. 124–178; Загнітко А. П. Знач. праця. — С. 217–226; Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. — К., 2003. — 283 с.; Городенська К. Г. Дієслово. Прислівник // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 235–242; Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові. — Черкаси, 2008. — С. 200–261.

²⁷ Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова. — С. 276, 281.

²⁸ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — С. 230–231.

²⁹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 2001. — С. 122.

³⁰ Загнітко А. П. Знач. праця. — С. 211; Калько М. Знач. праця. — С. 41.

³¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1977. — Т. 4. — С. 7.

³² Семиколєнова Е. И. Проблема содержательной сущности категории вида // Культура народов Причерноморья. — 2004. — № 53. — С. 112.

³³ Там же. — С. 115.

³⁴ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 34.

тебні підготовлено ґрунт для системного і послідовного розвитку вчення про дієслово.

Неоднозначність поглядів на вид пояснюється й термінологічною невпорядкованістю: аспектуальністю, акціональністю, видом, родами дії, способами дієслівної дії. Терміни *аспектуальність* та *акціональність* розуміють по-різному, зокрема як синоніми³⁵. Про те, що ні аспектуальність, ні акціональність не покриваються значенням слов'янського виду, свідчить типологія акціональних одиниць³⁶, а також те, що в окремих поглядах трактується «аспектуальний клас як лексична здатність»³⁷, тобто аспектуальність засадничо не виводять з граматики. Це зумовлено тим, що багато акціональних (чи аспектуальних) ситуацій реалізується і диференціюється переважно за допомогою лексичних засобів, особливо в мовах з граматичним аналітизмом. У романських і германських мовах аспектуальність — це акціональні типи дії, роди дії, сформовані на темпоральності.

М. Калько на основі семантики термінативності будує категоризацію аспектуальності, спираючись на «критерій Маслова», що має винятково формально-граматичний характер, тобто виявляє здатність до «транспозиції перфективної конструкції минулого часу в імперфективну конструкцію теперішнього історичного за умови незмінності лексичної семантики»³⁸. Учений доходить висновку, що термінативність — ядро категорії аспектуальності, тобто її семантичний інваріант, який у різних концепціях має різне «термінологічне позначення — “accomplishments” (З. Вендлер), “осуществления исполнения” (О. Падучева та ін.), “gradually terminative verbs” (В. Брой), “цілеспрямована результативна діяльність” (В. Рудден)»³⁹. На наш погляд, результативність доконаного виду та термінативність аспектуальності є різними поняттями, що відображають різні граматичні явища, які ні формально-граматично, ні семантико-функціонально не збігаються.

Акціональні типи дії, способи дієслівної дії чи роди дії в основі вираження значення мають семантику темпоральності. Це внутрішня, іманентна ознака дії. Загальна семантика темпоральності ґрунтується на синтезі таких сем: тривання + кількість = дієвість (акційність). Семантика дієвості набуває динамічної ознаки через вираження тривання як її кількісної ознаки. Кількісно означене тривання дії виражає лінійність темпоральності, що співвіднесена з темпоральною віссю онтологічного часу, однак відображає не весь час, а його кількісно означений фрагмент — проміжок: **А В С**.

На схемі дія розгортається в темпоральному просторі (на проміжку) **АС** в точці **В**. Проміжок тривання дії є моментом її початку (**А**), тривання (**В**) і завершення (**С**). Момент початку, тривання і завершення дії виражає інтервал. «Інтервал — не проміжок між повторюваними діями. У такому випадку він би звужувався до семи у структурі категорії ітеративності. Інтервал у такому розумінні не має сенсу, оскільки граматична система дієслова взагалі ніяк не орієнтована на вираження того, що відбувається між циклами (актами) дії. Інтервал є моментом початку і кінця дії, тобто дія об'єктивується мовцем через усвідомлення його тривання з погляду початку і кінця»⁴⁰. Отже, інтервал — дієслівна категорія, що

³⁵ *Татевосов С. Г.* Акциональность: типология и теория // *Вопр. языкознания.* — 2005. — № 1. — С. 109.

³⁶ Там же. — С. 112.

³⁷ Там же. — С. 111.

³⁸ *Калько М.* Зазнач. праця. — С. 98.

³⁹ Там же. — С. 156.

⁴⁰ *Барчук В. М.* Концептуальні параметри семантики інтервалу. — С. 132.

вказує на внутрішню темпоральність дії з погляду її початку, розгортання, завершення, кратності та інтенсивності на основі кількісно-якісних ознак її тривання та виражає динамічну ознаку дієслова.

Представлене поняття інтервалу не збігається із трактуванням В. Храковського, який пов'язує інтервал із суто лексичними показниками «умовної норми», щодо якої подано оцінку інтервалу між повторюваними ситуаціями⁴¹. І. Смирнов вважає, що інтервал є основою зародження часу, однак звужує його семантику до кратної кількості, ігноруючи концептуально базові ознаки тривання та інтенсивності. Це приводить до приписування семантики інтервалу тільки «ситуаціям неоднократної дії» та проміжку між діями (їхніми циклами)⁴². Залишається нез'ясованим, як можна передати кількість дії без вказівки на розгортання в часі, тобто без тривання, і без оцінки квантитативності. Не ясно, у чому суть семантики інтервалу як проміжку між діями в таких прикладах: «Еще они стали частенько ходить на речку»⁴³, «Она то появляется, то исчезает», «Каждое воскресенье я провожу с отцом»⁴⁴.

В усіх цих випадках передано значення кількості актів дії, тобто квантитативність, і жодним чином, у вказаному розумінні, — значення проміжку. Неоднозначність зумовлена, очевидно, етимологією терміна *інтервал* та вузьким (арифметичним) розумінням поняття «кількість».

Як бачимо, лінійність темпорального значення закладена у внутрішній семантиці дієслова — дієвості, вираженій як тривання і виявленій у категорії інтервалу. Це базове, інваріантне значення темпоральності, яке лежить в основі усіх її виявів. Морфологічний час розгортає цю семантику як зовнішню темпоральність у лінійності нескінченної прямої, яка дублює так звану вісь онтологічного часу. Отже, лінійність морфологічного часу є не лише і не стільки його властивістю. Лінійність виникла як відображення інтервалу та є його іманентною ознакою. Значення граматичної лінійності відповідає світоглядному уявленню про час, оскільки дія, що почалася та триває, має незворотний характер та неминуче завершується чи йде до завершення. Таким чином, уявна вісь часу світоглядно є множиною окремих інтервальних сегментів (відрізків — для здійснених дій, променів — для дій, які тривають), що формують так звану темпоральну вісь, яка, однак, лише умовно може асоціюватися із плином онтологічного часу. Саме на цю вісь накладено окрему цілісну дію та граматично визначено момент її здійснення з погляду минулого, теперішнього чи майбутнього. Морфологічний час отримав сему тривання (дієвість), і відповідно лінійність, від інтервалу; носієм цієї лінійності є дієслівна грамема як форма вираження граматичного часу.

Отже, темпоральний зміст морфологічного часу має два аспекти: загально-темпоральний та власне часовий. Загальнотемпоральний відображає дієслівну природу морфологічного часу, який постає як ознака дії, ґрунтуючись на семантиці тривання. Власне часовий аспект полягає у вираженні моменту здійснення дії на темпоральній осі з позиції мовця. Якщо значення інтервалу виявляло внутрішні темпоральні ознаки (в межах початку, тривання та завершення дії), то час виявляє зовнішні, безвідносні до характеру здійснення дії. Зовнішній характер

⁴¹ Храковский В. С. Семантические типы множественных ситуаций и их естественная классификация // Типология итеративных конструкций.— Ленинград, 1989.— С. 21.

⁴² Смирнов И. Н. Ситуации временной нелокализации действия и семантика интервала // Категории морфологии и синтаксиса в высказывании.— СПб., 2000.— С. 241–242.

⁴³ Храковский В. С. Знач. праця.— С. 21.

⁴⁴ Смирнов И. Н. Знач. праця.— С. 252.

темпорального значення зумовлює словозмінний характер категорії часу. Отже, час — дієслівна категорія, що виражає зовнішню темпоральність як момент здійснення дії та служить для її відображення на темпоральній осі з позиції мовця (щодо моменту мовлення).

Формальна (і формалізована) традиційна граматики визначає дієслово як носія динамічної ознаки, однак не дає відповіді на те, яка категорія виражає сему динамічності в граматичній семантиці дієслова. Українська граматики виявляє кілька підходів до трактування граматичної категорії часу. У структурі морфологічних категорій дієслова часові відводять місце після виду, стану, особи⁴⁵, перехідності, виду, особи, числа⁴⁶, виду й аспектуальності⁴⁷, виду, родів дії, стану та перехідності⁴⁸. Певним чином це зумовлено типологією дієслівних категорій, однак загалом, на наш погляд, не відповідає принципу ядерності / периферійності, диференційності / релятивності дієслівної категорійної системи. Окрему позицію висловив І. Вихованець: «У внутрішній структурі власне-дієслівних категорій спостерігається рангове їх співвідношення. Центр власне-дієслівних категорій становлять взаємопов'язані категорії часу і способу, їх периферію — категорія виду»⁴⁹. Щоправда, цей висновок зроблено у зв'язку із загальнодієслівним статусом виду, який виявляє себе у всіх дієслівних формах.

Інший аспект трактування часу стосується визначення його граматичного змісту. Найпростішим і найоб'єктивнішим з методологічного погляду є традиційне трактування часу: він виражає відношення дії до моменту мовлення⁵⁰. Однак у світлі останніх досліджень категорії темпоральності, зокрема щодо категорії таксису, слід уточнити, що час не виражає, та й не може виражати відношення, оскільки є абсолютним граматичним значенням. Уточнене формулювання — «в основі дієслівної граматичної категорії часу лежить поняття співвіднесеності дії (стану) з моментом мовлення»⁵¹ — можна прийняти як таке, що вказує на механізм вираження значення, але не на вираження відношення.

Вільне поводження з дефініціями природи часу приводить до розмивання його категорійного статусу. І. Вихованець зазначає, що «граматична категорія часу виражає часову послідовність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що можуть відбутися»⁵². Об'єктивно час не виражає «передування моменту мовлення, слідування за моментом мовлення, одночасності з моментом мовлення»⁵³, оскільки є не співвідносним, а абсолютним граматичним значенням. Момент мовлення є абсолютним і абстрактним через те, що виступає як логіко-граматична константа: будь-який мовленнєвий акт і, відповідно, будь-яка мовна структура передбачають мовця, поза яким вони не існують. Отже, мовець, імпліцитно присутній у кожному акті мовлення і в кожній мовній структурі, і є позицією відліку морфологічного часу. Як мовна конструкція завжди породжена мовцем, так і граматичне часове значення виражене як його позиція. Антропоцентризм мови не передбачає істинності чи хибності ча-

⁴⁵ Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984. — 255 с.

⁴⁶ Русанівський В. М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 296–429; Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова. — С. 274–309.

⁴⁷ Загнітко А. П. Зазнач. праця.

⁴⁸ Городенська К. Зазнач. праця.

⁴⁹ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 91.

⁵⁰ Жовтобрюх М. А. Зазнач. праця. — С. 168; Русанівський В. М. Дієслово... — С. 296–429, 367.

⁵¹ Русанівський В. М. Дієслово... — С. 367.

⁵² Вихованець І. Р. Зазнач. праця. — С. 91.

⁵³ Там же.

сового граматичного значення щодо дійсного факту, морфологічний час інди-ферентний до об'єктивного часу відображуваної події; його істинність виступає як інтенція мовця, як оцінка часу відносно себе. Ця позиція граматично не виражена, а мислима. З погляду конкретного чи абстрактного мовця та усіх носіїв мови форма *читав* виражає минулий час, *читаю* — теперішній, а *читатиму* — майбутній безвідносно до будь-якої події об'єктивного світу, в тому числі безвідносно до акту мовлення чи моменту мовлення, адже грамема не відображає факту, вона вилучена з контексту і при цьому зберігає формально виражений спектр граматичних значень. Отже, об'єктивно моменту мовлення не існує, а є закріплені за дієслівними формами часові значення; момент мовлення є грама-тичною константою, механізмом граматичного вираження часу за допомогою імплікованої позиції мовця.

Співвідносне темпоральне значення виражає таксис, для якого позиція відліку, на відміну від абсолютного моменту мовлення для часу, є змінною: темпоральне значення таксису встановлюємо через відношення до іншої дії. Як і час, таксис має загальнотемпоральний аспект, оскільки опертий на ознаки тривання та лінійності; власне таксисний аспект виражає темпоральний порядок через відношення між діями, але безвідносно до характеру тривання і часу здійснення дії. Категорію таксису виокремлено найпізніше з усіх темпоральних категорій. Це зумовлено двома основними причинами. По-перше, застосуванням функціонального підходу в лінгвістиці, і зокрема в граматиці, яке припадає на другу половину ХХ ст.; по-друге, внаслідок спостереження за «екзотичними» мовами, граматичні системи яких виявляли засади (і значення), цілком відмінні від сучасних індоєвропейських мов чи добре знаних мов інших сімей (наприклад, кавказько-іберійської чи угро-фінської); власне, для дослідження таких мов і був запроваджений функціональний аналіз. У таких мовах темпоральне значення виражене як порядок дій у поліпредикативних структурах. Р. Якобсон пов'язав це значення з «відносним часом» і назвав грецьким відповідником «таксис», спостерігаючи за вираженням часових значень у нівхській мові аборигенів острова Сахаліну⁵⁴. Здійснюючи аналіз категорій дієслова в російській мові, Р. Якобсон вказує, що подібні відношення описані Л. Блумфілдом у алгокінських мовах індіанців Північної Америки та Б. Уорфом у мові хопі⁵⁵.

У трактуванні таксису через проблеми з визначенням параметрів та критеріїв установлення його семантики описовий аналіз таксисних форм не привів до задовільного теоретичного інтерпретування. Логічно припустити, що якщо таксис виокремлено завдяки спостереженням над дієслівними категоріями, зокрема через детермінацію значень морфологічного часу, який має темпоральний зміст, та специфічної темпоральної (таксисної) морфологічної форми — дієприслівника, то таксис так само перебуває у сфері темпоральності. Однак Н. Семенова вважає таксис «найбільш суперечливою категорією сучасної **аспектології**» (виділення наше. — В. Б.)⁵⁶.

Інша двозначність у трактуванні таксису полягає в ототоженні його з часом; при цьому не завжди прозоро використано термін «час»: то як морфологічну категорію, то як денотат граматичної темпоральності з використанням уже уста-

⁵⁴ Jakobson R. Shifters, verbal categories, and the Russian verb // Jakobson R. Selected Writing / Ed. S. Rudy.—The Hague; Paris, 1971.— Vol. 2.— P. 135.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Семенова Н. В. Семантика таксиса: концептуалізація и категоризація.— Великий Новгород, 2002.— С. 15.

лених термінів щодо таксисних значень — *передування, одночасність, наступність*⁵⁷, які, однак, не забезпечують категоризації, опису та типології значень цієї темпоральної категорії. Методологічна неточність у використанні понять одночасності / різночасності полягає в тому, що це не є власне таксисні значення, а значення морфологічного часу в таксисній інтерпретації. При різночасності формально беруть до уваги морфологічно одночасні події (наприклад, виражені дієсловами у формі теперішнього часу), але такі, що співвіднесені як передування — наступність, що не дає змоги встановити різночасність.

Розглядаючи таксис під кутом зору семантики темпоральності, можемо встановити спільні та відмінні риси таксису з інтервалом та часом. Таксис ґрунтується на дієслівній граемі, однак виявляє себе при її функціонуванні на синтаксичному рівні, отже, це дієслівно-предикатна категорія. Однак система таксисних одиниць, тобто дієслівних предикатів, не збігається із системою дієслівного морфологічного класу; таксисні одиниці для можливості темпоральної взаємодії мають передавати подію, отже, сема тривання в таксисних дієслів має бути актуалізована і належати до певного семантико-граматичного типу дієслівного значення. Семантичний інваріант дієвості (тривання) є загальнокатегоріальною темпоральною ознакою. У таксису, як і в інтервалу та часу, — спільний денотат — онтологічний час. Однак таксис максимально зорієнтований на денотативну ситуацію, оскільки відображає не лише темпоральний характер події, як це роблять інтервал і час, а темпоральний зв'язок між подіями, виражаючи таким чином не зовнішню статичну граемну семантику, а семантику взаємодії, зв'язку, тобто динаміку таксисної ситуації. Отже, таксис виражений спеціальною, властивою йому граматичною формою.

Таксис підпадає під критерій лінійності та позиції відліку, тому може відбивати лінійні ситуації. Час і таксис виражають відносне темпоральне значення через орієнтацію на позицію відліку: час — щодо моменту мовлення, таксис — щодо іншої дії. Для розмежування характеру відносного значення можна використати терміни «відносний» / «співвідносний», запропоновані для характеристики морфологічного часу, але приблизно з таким самим змістом⁵⁸. Час відбиває зовнішню відносну морфологічну темпоральну семантику, а таксис — зовнішню відносну синтаксичну темпоральну семантику.

Система таксисних значень спирається на кілька диференційних ознак категорії таксису та визначається структурним рівнем граматичної системи, до якого ця категорія належить. Так, інтервал диференціюємо на морфемному рівні (семантика кореневої морфемі та акціональна семантика синтетичних морфем) як граматичне значення дії, вираженої дієсловом (морфологічний рівень), яка має реляції з рівнем синтаксичним у семантичних модифікаціях (наприклад, при вираженні значення дистрибутивності). Час належить морфологічному рівню як диференційна частиномовна ознака дієслова, пов'язана зі способом дії, вираженої синтетичними й аналітичними морфемами безвідносно до семантики кореневої морфемі. Таксис диференціюємо на синтаксичному рівні, а вираження його значення є властивістю поліпредикативного комплексу.

⁵⁷ Бондарко А. В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса // Теория функциональной грамматики : Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис.— М., 2001.— С. 234–242; Бондар О. І. Зазнач. праця; Семенова Н. В. Зазнач. праця; Храковский В. С. Таксис: семантика, синтаксис, типология // Типология таксисных конструкций.— СПб., 2009.— С. 11–113; Слободинська Т. С. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси.— Вінниця, 2011.— 404 с.

⁵⁸ Русанівський В. М. Дієслово...— С. 368.

Аналіз категорії та значення таксису ґрунтується на кількох засадничих позиціях. По-перше, категорія таксису не входить до функціонально-семантичного поля аспектуальності; по-друге, таксис і час — дві різні категорії з властивими їм засобами вираження і значеннями, які, взаємодіючи в системі категорії темпоральності, одна одну не взаємозумовлюють і не визначають, оскільки ґрунтуються на різних аспектах темпоральної семантики, а з погляду структури є різнорівневими. Це означає, що для встановлення таксисних значень є обов'язковою належність дій до одного часового плану (теперішнього, минулого чи майбутнього) і що часове значення дієслівної форми не диференціює значення таксисне⁵⁹. Реалізація таксису визначена умовами взаємодії таксисних предикатів у структурі поліпредикативного комплексу⁶⁰.

Узагальнюючи викладене, можна сформулювати визначення категорії таксису: це дієслівно-предикатна граматична категорія, що вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії), виражена дієсловом чи дієслівним поліпредикативним комплексом для відображення взаємопов'язаних з погляду мовця подій онтологічного часу.

Отже, категорія темпоральності ієрархічно в структурі граматичних категорій є надкатегорією, в систему якої входять категорії інтервалу, часу, таксису. Семантичним підґрунтям, що об'єднує всі темпоральні значення, є дієвість (чи значення дії), виражена як тривання — кількісно-якісна ознака дії. З формального погляду темпоральність виражає ключове значення дієслівних граем, надаючи дієслову динамічної ознаки. Тривання як іманентну ознаку (як внутрішній час) дієслівної граеми виражає категорія інтервалу. Це диференційна дієслівна категорія, що об'єднує різноформні його вияви в частиномовний клас. Зовнішня (відносна) темпоральна ознака виражена в категоріях часу і таксису. Усі складники надкатегорії темпоральності об'єднані низкою диференційних структурно-системних і семантичних ознак.

Ознака та критерій лінійності становлять зміст категорії темпоральності і по-різному трансформуються в її виявах. Так, лінійність інтервалу постає як єдність, неподільність дії в її внутрішньому розгортанні через початок, тривання і закінчення; вона відображена відрізком — реальним актом дії, співвідносним з подією об'єктивного світу. Натомість лінійність часу і таксису необмежена: час узагальнено пов'язаний з усвідомленим буттям *дотепер* і *тепер*, а таксис — із усвідомленим темпорально зумовленим буттям через співвідносну оцінку мовцем. Крім того, за ознакою лінійності сформоване протиставлення значень у межах таксису: лінійна темпоральність виражена як послідовність, нелінійна — як сутаксис (синхронність). В основі поділу темпоральних категорій на два класи лежить ознака відліку (чи відносності) темпорального значення: безвідносне темпоральне значення представлене категорією інтервалу (значення не ґрунтується на позиції відліку), відносні темпоральні значення виявляють категорії таксису та часу. При цьому відносні темпоральні значення зазнають подальшої градації за ознакою абсолютної (незмінної) чи співвідносної (змінної) позиції відліку і розмежовують час і таксис.

Крім диференційних ознак лінійності та позиції відліку, наявні відносні (загальнограматичні) ознаки: структурний та семантичний критерії, які тісно по-

⁵⁹ Пор.: Бондарко А. В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса.— С. 238.

⁶⁰ Барчук В. М. Поліпредикативний комплекс та система таксисних предикатів // Українознавчі студії.— Івано-Франківськ, 2010–2011.— № 11–12.— С. 20–30.

в'язані з диференційними. Так, структурно категорії темпоральності розмежовуємо на морфологічні і синтаксичні. До морфологічних (грамемних) належать інтервал і час, а до морфолого-синтаксичних — таксис. До морфологічно простих належить форма категорії часу (словозмінна), оскільки вона виражена спеціалізованими однотипними морфемами безвідносно до інших структурних ознак дієслова. До морфологічно складних — категорія інтервалу, що передається взаємозумовленим морфемним комплексом дієслівної грамеми. Таксис на синтаксичному рівні виходить за межі тільки граемного ярусу як зовнішньо (як складна синтаксична структура, поєднана синтаксичним зв'язком), так і внутрішньо (як виражений через функціонально спеціалізовану одиницю — предикат, формально Vf, Vadv).

За семантичним критерієм темпоральні категорії розмежовуємо як семантико-граматичні, формально-граматичні, функціонально-граматичні. Так, інтервал, виражаючи темпоральне значення, спирається на семантику дієслівної дії; ключову роль у вираженні інтервалу відіграє коренева морфема, значення якої модифікується усім складом семантико-граматичних морфем, що накладає взаємообмеження у вираженні типів значень інтервалу, та є індиферентним щодо формально-граматичного значення (наприклад, часу). Через цю індиферентність усі дієслівні форми об'єднані категорією інтервалу. Час як формальна граемна категорія універсально виражений особовим дієсловом постійно і без будь-яких обмежень. Таксис визначений функцією складників таксисної форми як формально (обов'язкова функція предиката), так і семантично (співвідносність певних семантичних типів предикатів із певною семантикою дії).

Розглянуті ознаки роблять категорію темпоральності універсальною, загальнограматичною, міжривневою, а її денотат — онтологічний час — постає базовим, засадничим онтологічним складником у побудові та функціонуванні граматичної та загальномовної систем. Отже, темпоральність — загальнограматична міжривнева категорія, яка ґрунтується на семантиці дієвості, вираженій дієсловом, та відбиває внутрішній, зовнішній та співвідносний аспекти тривання дії, граматично інтерпретуючи онтологічний час.

(Івано-Франківськ)

V. M. BARCHUK

GRAMMATICAL CATEGORY OF TEMPORALITY: SEMANTICS AND STRUCTURE

This article is devoted to both analyses of contents, semantics, and the structure of the category of temporality. On the basis of common criteria for all temporal meanings the categories of interval, tense, taxis are determined as constitutive sub-categories of temporality.

Key words: category of temporality, interval, tense, taxis.